ՆԻՒԹԵՐՈՒ ՑԱՆԿ — INHALTSVERZEICHNIS

ԾԵ. ՏԱՐԻ — LV. JAHRGANG

1941

(ԱՍՏՂԱՆԻՇՆԵՐԸ [*] ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ ԵՆ)

Աբեղեան Դկտ. Ա.՝ *Դորպատի հայ ուսանողութիւնը* 106—117, 243—256:	Abeghian Dr. A.: Die armenischen Studenten der Dorpater Universität 106—117, 243—256.
Գասապեան Ն.՝ *Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց ի Բուլղարիա* 99—106, 220—228:	Gassabian N.: Katalog der armenischen Handschriften in Bulgarien 99—106, 220—228.
*Cumont Fr.: *Պողեմոնեան Պոնտոսի եւ Փոքր Հայքի կցումը (Թրգմ. Հ. Պ. Էսապալեան)* 168—179:	*Cumont Fr.: L'annexion du Pont Polémoniaque et de la Petite Arménie (übersetzt von P. P. Essabalian) 168—179.
Էսապալեան Հ. Պ.՝ *Շնջրի, կուղր եւ ջրշուն* 118—128:	Essabalian P. P.: Die armenische Benennung der Fischotter und des Bibers 118—128.
Ինգլիզեան Դկտ. Հ. Վ.՝ *Հայաստան սուրբ Գրքի մէջ* 1—18, 129—154:	Inglisian Dr. P. V.: Armenien in der Bibel 1—18, 129—154.
Ոսկեան Դկտ. Հ. Հ.՝ *Արտազի վանքը* 33—58:	Oskian Dr. P. H.: Das Kloster von Artaz 33—58.
— — *Արճիշահովիտ, Քաջբերունեաց եւ Արծկէի վանքերը* 59—99:	— — Die Klöster von Arčišahovit, K'aǰberownik' und Arcke 59—99.
— — *Նախճաւանի վանքերը* 179—219:	— — Die Klöster in Naχčawan 179—219.
— — *Մաղարդայ Նախավկայի վանքին կոնդակները* 228—243:	— — Die Patriarchalschreiben zugunsten des Klosters des Protomartyrs Małart 228—243.
Տաշեան Հ. Յ.՝ *Հին Հայաստանի արեւմտեան սահմանը՝ Փոքր Հայք եւ Կողոփենէ (Սեբաստիա)* 18—98, 154—167:	Dashian P. J.: Die westliche Grenze des alten Armenien: Armenia Minor und Colophene (Sebasteia) 18—98, 154—167.

ՀԱՆԴԷՍ ԱՄՍՕՐԵԱՅ

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱԹԵՐԹ

ԹԻՒ 7—12 ՅՈՒԼԻՍ—ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ ԾԵ. ՏԱՐԻ 1941

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ՍՈՒՐԲ ԳՐՔԻ ՄԷՋ

(Շարունակութիւն:)

§ 10. ՏԱՊԱՆԱԼԵՐԱՆ ԵՐԿԻՐՆ՝ ՈՒՐԱՐՏՈՒ ԵՒ ԱՆՈՐ ԲՆԱԿԻՉՆԵՐԸ

Ուրարտու[294] կամ Խալդիա («Խալդի-աշխարհ»), ինչպէս բնիկներն իրենց Խալդիս[295] գլխաւոր աստուծոյն վրայէն երկիրն ալ կ'անուանէին, իր քաղաքական իշխանութեան գագաթնակէտը հասաւ Ն. Ք. Թ. դարու վերջերը Մենուաս թագաւորին օրով[296] որ արդէն իրր գահակից իր Իսպուինիս հօր սկսած էր աշխարհակալութեան արշաւանքները դէպի հարաւ՝ տիրապետութեան հետամուտ Ասորեստանցւոց դէմ, ինչպէս Քէլիշին կրճին մէջ երկու թագաւորներէն կանգնուած կոթողը կը ցուցնէ[297]: Այսպէս Բովանդուզի առջեւ գտնուող ժայռէ դուռն, որ խալդի եւ ասորեստանեան պետութեան միջեւ բնական սահման մը կը կազմէր, քաղաքական սահման դարձած էր, որովհետեւ ինչպէս արդէն Լեման-Հաուպտ[298] իրր ականատես կը հաստատէ, անկարելի է Նինուէէն եւ Արբելայէն հսկայ բանակներով Բովանդուզի նեղ կիրճի մէջէն անցնիլ: Այս պատճառաւ ալ Մուծածիր, որ աշխարհագրականօրէն Ասորեստանի աւելի մօտ էր, ստիպուած էր այնպիսի սերտ կերպով Ուրարտուի կողմնակից ըլլալ, որ Սարգոն ուրարտական Խալդիս աստուծոյն մասին այնպէս կը խօսի իրր թէ Մուծածիրի Աստուած մ'ըլլար. «Ասոնք անոր (Ռուշասի կամ Ուրզանայի) աստուածը՝ Խալդիս Թա-

---

[294] Ուրարտուի կամ Ուրաշտուի ստուգաբանութեան մասին տ. R. Bleichsteiner, „Die Subaräer des alten Orients im Lichte der Japhetitenforschung" ի P.-W.-Schmidt-Festschrift (1928), էջ 4, որ ինչպէս Սուբար-տու, նոյնպէս եւ Ուրար-տու անուններուն -տու ածանցն իրր երկիրներու անուն կազմող մասնիկ մը կ'ըմբռնէ: Այս կը տեսնուի նաեւ եղամերէնի մէջ -տի ձեւով (տու > տի յաբեթաբանութեան համաձայն) յաճախ տեսնուած ձայնափոխութեան ներուն մէջ Ha-pi-r-ti < Haja-pi-r-ti < Halla-pi-r-ti = Եղամ՝ երկրին բնիկներէն տրուած անունն, ինչպէս տակաւին արդի վրացերէնին մէջ. Հմմտ. P'rang-e-ti = Գաղղիա եւն, Rus-e-ti = Ռուսաստան): — Յ. Վ. Սանտալճեան յունարէնով կը մեկնէ իրր ուր-է «լերինք» եւ արտա «բարձունք ած. բարձրացեալք» (Ասորեստ. եւ պարսիկ սեպագիր արձանագրութիւնք, էջ 13):

[295] Նաեւ ժողովրդեան մէջ մի անգամ իրր Խալդիսի զաւակը Խալդի կ'անուանուէր: Հետեւաբար աստուածն էր ժողովրդեան ներկայացուցիչն ու անուանադիրը: Գուցէ միւս աստուածութիւններն ալ հաւաքաբար իրր Խալդինի, Խալդի-աստուածներէն: Խալդիսի (կամ Խալդիսի զաւակներ) կ'ունենային աշխարհամար եւ անոր ի պատիւ տեղի կ'ունենային բոլոր շէնքերն ու հակալութիւններ, կը կառուցուէին Խալդիսի երկրաւոր զաւակներուն համար: Տոպ-Վան ջրանցքներն, որոնք Խալդի-քաղաքներուն բարօրութեան համար սահմանուած էին, այս աստուծոյն կայանը՝ նոյն իսկ մայրաքաղաքն, ամրակառոյց դիրքեր, «Խալդի-գաքն (Խալդինա) է. մայրաքաղաքէն շատ հեռու չինուածները, «Խալդի-մայրաքաղաքին դոները» կը համարուին: Ուստի ամբողջ վարչական յօրինուածութիւնն աստուածպետական հողի-չափն մ'ունէր եւ բացի Իսրայէլի ժողովուրդ մը, որուն քով այս գաղափարն այսպիսի անկերպ կերպով իրականացած կարելի է յիշել ուրիշ ժողովուրդ ըլլալ: Հմմտ. C. F. Lehmann-Haupt, VBGA 27 (1895), էջ 579: Նոյնը՝ Armenien, Հատ. Բ., Մառն Ա., էջ 164 յջ.: Խալդի անունը կը ստուգաբանէ J. Karst, Alarodiens et Protobasques, էջ 86, իրր Chalduni կամ Chaldiuni, բասկ. ahaldun կամ -dün < *akhal-dun կամ *khaldun եւ տարօրինակ կերպով սար արմատին հետ, որ է al, hal, ahal < *akhal = «կարողութիւն, զօրութիւն», աղերսի մէջ կը դնէ հայերէն ծանօթ բարդ բառերն, ինչպէս աշխարհ-ա-կալ, երկր-ա-կալ, ամեն-ա-կալ, վերջինս հետ կը համեմատէ նոյն իսկ բերբ. amenugal (-qual) = «թագաւոր, վեհապետ» բառը. տ. եւ նոյնը՝ Grundsteine, էջ 6. Կարստի այս տեսութեան մասին տ. եւ Lehmann-Haupt, Armenien, II, 2, էջ 941 յջ.: Խայթ = Խալդ նոյնութեան մասին տ. վերը՝ § 7, ծնթ. 214:

[296] Ուրարտական-Խալդի թագաւորներու մասին տ. Lehmann-Haupt, Das urartäisch-chaldische Herrscherhaus, ZA 33 (1920), էջ 27—71, Lehmann-Haupt, Armenien, II, 2, էջ 685, որով նախորդ տահմածան (տ. I, էջ 532, II, 1, էջ 24 յջ., 155 եւ 320) անարժէք կը դառնայ: Յ. Սանտալճեան, Ասոր. եւ պարսիկ սեպ. արձանագրութիւնք. Յառաջաբանութիւն (էջ 5—81). Հ. Յ. Տաշեան, Ուսումն դասական հայերէն լեզուի, էջ 383—425: Տես նաեւ վերը՝ ծնթ. 341:

[297] Հմմտ. Wald. Belck, Die Kelischin-Stele und ihre chaldisch-assyr. Inschriften, «Anatole», Zeitschrift f. Orientforschung, Heft 1, 1904. Albr. Götze, Zur Kelischin-Stele, ZA 39 (1930), էջ 99—128 խալդի եւ ասորեստանեան լեզուներով (վերջինս սարգոնեան շրջանի գաւառաբարբառով), տ. եւ Lehmann-Haupt, Stele und Sockel, Klio 24 (1930), էջ 148—168: Երկրորդ երկլեզուեան արձանագրութիւնն է Տոպզաւէի կոթողը. տ. Lehmann, Zwei unveröffentlichte chald. Inschriften, ZDMG 58 (1904), 815—852. Նոյնը՝ Armenien, II, 1, էջ 288—345:

[298] Armenien, II, 1, էջ 283 յջ.:

© National Library of Armenia

գաւորական արտախուրակով զարդարեցին եւ Ուրարտուի արքայական գաւազանն անոր բռնել տուին», եւ դարձեալ. «Որովհետեւ Ուրզանա Թագաւորն, որ անոնց (Մուծածիրցիներուն) վրայ կը տիրէ, Ասուրի խօսքին չհնազանդեցաւ, իշխանութեանս լուծը թօթափեց եւ ինծի ծառայելն արհամարհեց, որոշեցի այս քաղաքին բնակիչները գերի տանիլ: Խալդիս աստուածը՝ Ուրարտուի նեցուկը դուրս բերել տուի: Իբրեւ այս տեղւոյն բացարձակ տէրն իր քաղաքին դրան առջեւ կանգնել տուի (այսինքն տաճարէն հեռացնել տուի)....: Իրր իշխանակալ մտայ Մուծածիր, Խալդիսի բնակարանը, իրր տէր Ուրզանայի արքայանիստ պալատին մէջ բնակեցայ» [299]:

Խալդիներու պատերազմական գործառնութիւններն ուղղուած էին գլխաւորաբար դէպի հիւսիս, որով անոնք Ասորեստանցիներու հետ բախում ունենալէ խոյս կուտային: Մենուաս արդէն հօրը գահակից տարածեց իր աշխարհակալութիւնը մինչեւ Երեւանի դաշտը (գլխաւորաբար հպատակեցնելով Էտիուս տէրութիւնը) եւ նուաճեց հիւսիս-արեւմուտք՝ Արածանիի վերեւ գտնուող երկիրները մինչեւ Եփրատի ակնաղբիւրն եւ աւելի անդին մասնաւորապէս Դիաուս (ասորեստ. Դայաէնի) [300] երկիրը: Իսկ ասոր որդին Արգիշտիս Ա. Երեւանէն ալ անդին անցաւ եւ մինչեւ Սեւանայ լճին հարաւային եւ հարաւ-արեւմտեան եզերքը յառաջացաւ եւ աւկէ Լենինականի (Ալեքսանդրապոլսոյ) վրայէն Շիրակ կտրելով Կարսի եւ Սարիկամիշի քովէն անցնելով դէպի հարաւ արշաւեց եւ այսպէսով Երեւանի ու Կարսի նահանգներն իր պետութեան հետ միացուց, ինչպէս այս կողմերը գտնուող Ուրարտացիներէն չինուած ջրանցքներէն եւ արձանագրութիւններէն յայտնի կը տեսնուի [301]:

Սաղմանասարի ժամանակ (860—825) Ուրարտացւոց Արամու Թագաւորին մայրաքաղաքն էր Արզաշկու(նու) [302]: Ասոր քովերը կը բարձրանան Ադդուրի եւ Երիտիա լեռները: Ադդուրիի [303] կիրճերուն մէջ Արամէ Սաղմանասարէն կը պարտուի: Բելք [304] Ադդուրիի եւ Ադուրիի՝ հիներուն Ակուրիի կամ Ագգուրիի [305] հետ ունեցած մեծ նմանութեան մտադիր ընելով հետեւեալ եզրակացութեան կը յանգի. «Ասորեստանցին հարաւէն կու գայ, ուստի Արրամու կրնար միայն հիւսիսային լեռներուն մէջ ապաստանարան փնտռել, իսկ հիւսիսային լեռներն արեւելեան կողմէն 'անմատչելի, Արարատով կը վերջանան: Արդ՝ չէ՞նք կրնար, ինչպէս կը կարծէ Բելք, Ակուրի կամ Ադդուրի անուան մէջ տեսնել՝ Արարատի կամ ամբողջ լեռնաշղթային Ուրարտացւոց քով սովորական եղած այս անուանակոչութիւնը»: Թէեւ Բելք [306] Երիտիան կը նոյնացնէ Սիփան-դաղի հետ, հարցական նշան մ'աւելցնելով, սակայն այս նոյնացման ճշդութեան մասին չենք ուզեր բնաւ հոս խնդիր ընել, վասն զի այժմ մեր հարցին համար կարեւոր է միայն Արզաշկուի դիրքը: Պրաշէկ [307] յենլով Բելքի ինչպէս նաեւ Շտրէքի [308] դրութեանց վրայ Երասխի հովիտը կը զետեղէ զայն: Շտրէքի կարծիքն աւելի պայծառ կերպով կարելի է տեսնել անդրադարձն ուրիշ տեղիքէ մը [309], որուն համաձայն «շատ հաւանական է որ Արարատ = Ուրարտու անունը նախնաբար Վանայ լճին արեւելակողմը՝ Հայաստանի մէկ մասին անունն էր, մերձաւորապէս այն աշխարհամասին, որ միջին Երասխը կը բռնէ եւ այսօր ալ Արարատ կը կոչուի. ըստ այսմ Վանայ լճին եզերքներն Ուրարտացւոց բնակավայր եղած են, վերջիններուն հիւսիս-արեւելքէն յառաջանալովը»: Այս կարծիքին կը հետեւի նաեւ Եդ. Մայէր [310]: Չեն պակսիր գիտնականներ, որոնց համաձայն Ուրարտացիներն Արածանիի վերի կողմերէն Վանայ լճին եզերքները գաղթած են, ինչպէս Սանտալճեան [311], որ Արգաշկու(նու) կարնոյ Արծնի հետ կը նոյնացնէ եւ Բիլլէրբէք [312], որ սոյն մայրաքաղաքը Բիւրակն լեռներուն (Բինկէօլ-դաղի) հարաւ-արեւելեան զառիթափին կամ կողին վրայ կը զետեղէ: Այս կարծիքներէն չի տարբերիր նաեւ Լեման-Հաուպտի տեսութիւնն, որուն համաձայն Ուրարտացիները Սաղմանասարի ժամանակ (860—825) «Տիգրիսի փապուղիի հիւսիսային եւ հիւսիս-արեւելեան կողմը՝ Արածանիի քովերը կը բնակէին. հոս փնտռելու է Արգաշկուն [313]»: Աւելի վճռական է իր եզրակացութիւնը. «Ամէն պարագային, ինչպէս միշտ շեշտած եմ, արդէն Ասուրնասիրպալ Բ.ի որդւոյն՝ Սաղմանասար Գ.ի օրով Արգաշկուն, մեզի ծանօթ ուրարտական ամենահին արքայանիստ քաղաքը, Վանայ լճին հիւսիսային կողմը կը գտնուէր [314]» այն պատճառաբանութեամբ որ Սաղմանասար Արգաշկու կը հասնի «Դայաէնիէն, ուր առաջնորդած էր զինքը Տիգրիսի քարայրէն աղբիւր իր կատարած չուն: Բայց որովհետեւ հիմայ ստոյգ է Դայաէնիի հիւսիսային դիրք մ'ունենալն, որ ժամանակ մը մինչեւ Սեւ Ծով տարածուած է», պէտք է որ Ուրարտուն բնականաբար ասոր հարաւակողմն իյնայ: Իսկ Դայաէնիի մինչեւ Սեւ Ծով տարածուելուն ապացոյց կը համարի նա՝ Տիգլաթպալեսեր Ա.ի յաղթական մէկ արձանագրութիւնն [315], որուն «աշխարհակալութիւնները կը հասնէին Տումմէն մինչեւ Դայաէնի, Կիրխէն [316] մինչեւ 'մեծ ծովը,: Այս եզրակացութիւնը պիտի խախտէր, եթէ Borkին հետ (OLZ 1927, էջ 490) հոս 'մեծ ծով,ով Վանայ լիճը հասկնալ ուզենք: Բայց այս մասին լուրջ կերպով չի կրնար խօսք ըլլալ», որովհետեւ Եբ. Շրադէր [317] «ապացուցած է թէ 'մեծ ծով, բացատրութիւնը պարզապէս մեր իմաստով իսկական ծովերուն կը յարմարի..., բայց ոչ երբեք միջերկրական լիճերուն»: Ինչ իմաստով ալ հասկցուի 'մեծ ծով, բացատրութիւնն, մեր առաջիկայ հարցին համար բոլորովին անտարբեր է, սակայն Արգաշկուի դիրքի մասին Հայաստանի այս վաստակաւոր դիտնախուզարկուին, ինչպէս եւ նախորդ գիտնականներուն ունեցած կարծիքն անհիմն համարելի է նկատելով հետեւեալ ծանրակշիռ պարագան:

Արամուի երկրորդ մայրաքաղաքն էր Առնէ [318], զոր Սաղմանասար (860—825) շրջակայ հարիւր վայրերուն հետ կը նուաճէ: «Առնէն է», կը կարծէ Շտրէք [319], «հաւանաբար այսօրուան Առնիսը՝ Վանայ լճին հիւսիս-արեւելեան ծայրն՝ արեւելեան երկարութեան 38° 58′ 20″ եւ հիւսիսային լայնութեան 43° 28′ 50″ աստիճաններուն վրայ: Այս Առնիս անունը կը տեսնենք նաեւ Սիմէոն եպիսկոպոսին կազմած 1653 տարւոյն քաղդէական եպիսկոպոսութեանց ցանկին մէջ եւ այն Վանէն ետքն երկրորդ տեղը [320]: Եւ սակայն դասականներուն քով Վանայ լիճն առ Առնէսի վրայէն չի յորջորջուէր, ինչպէս Thospitis limne [321] օրինակին համաձայն կարելի էր սպասել, այլ այսօրուան՝ Առնիսի արեւմտեան կողմը գտնուող աւերակ Արճէշի [322] վրայէն

---

[299] Thureau-Dangin, La huit. campagne de Sargon, տող 342, 346—348, 350: Ամէն տեղ ուրարտ. Խալդիս աստուածը կ'անուանէ Խալդիա, որ երկրի անունն է:

[300] Բեւեռագիրներու այս ձեւերուն հետ նոյն կը համարուին դասականներուն Taoi կամ Taohoi = Տայք. տ. Lehmann-Haupt, Armenien, II, 2, էջ 792:

[301] Ասոր տուեալներուն մասին տ. Lehmann-Haupt, Armenien, I, էջ 164 յջ., 168 յջ., 172, 466 յջ. եւ 479 յջ.:

[302] *ál Ar-za-aš-ku*. Սաղմ. Մենաքար, Բ., 48, 52, 54 = KB I, էջ 164 յջ.: — *ál Ar-za-aš-kun*. Սաղմ. Բալաւաղի Դր. արձ. Բ., 6· Գ., 2: — *ál Ar-za-aš-ku-nu*. Սաղմ. Նիմր. կոթ. 43: — *ál Ar-su-uš-kun*. Սաղմ. Բալ. Բ. 6. — *mât Ar-za-aš-kun*. Layard, 13, 5, 6:

[303] *šad Ad-du-ri*. Սաղմ. Մենաք. Բ., 49 = KB I, էջ 166:

[304] VBGA (= Verhandl. d. Berliner Gesellsch. f. Anthropol.), 1893, էջ 71:

[305] Աւելի ուղիղ է՝ Ակոռի, Ղ. Փարպ. կ'անուանէ զայն գիւղն Մասեաց. հմմտ. Hübschmann, ON, էջ 364 = հայ. թրգմ., էջ 251:

[306] ZA IX, էջ 351:

[307] Prášek, Geschichte, հատ. Ա, էջ 60:

[308] ZA 14 (1899), էջ 111 = հայ. թարգմ., էջ 70:

[309] Անդ, էջ 119 = հայ. թարգմ., էջ 78:

[310] Ed. Meyer, Geschichte des Altert. (1926), I, 694:

[311] Ասորեստ. եւ պարսիկ սեպ. արձանագր., էջ 14: Նոյնը՝ Histoire, Հատ. Ա, էջ 106. հմմտ. նաեւ էջ 39 յջք., ուր կը խօսի Ուրարտացւոց նախնական բնակավայրի մասին:

[312] A. Billerbeck, Das Sandschak Suleimania und dessen persische Nachbarlandschaften zur babylonischen und assyrischen Zeit (Leipzig 1898), էջ 152. տ. եւ Տաշեան, Ուսումն դաս. հայ. լեզուի, էջ 387, ծնթ. 1, որ յառաջ բերելով նաեւ Լինչի եւ Նիկոլսկիի նման կարծիքներն ինքն աւելի կը միտի Սանտալճեանի տեսութեան:

[313] Armenien, II, 2, էջ 595:

[314] Անդ, էջ 851: Այս երկու յառաջբերութեանց մէջ ալ յիշուած Ասուրնասիրպալ Բ. եւ Սաղմանասար Գ. մինչեւ հիմայ կը նշանակուէին իբր Ասուրն. Գ. եւ Սաղման. Բ., այսպէս յիշատակած է նաեւ հեղինակը գործքիս նախորդ երկու հատորներուն մէջ, զոր կ'ուղղէ «Յաւելուածներով» (տ. Հատ. Բ., Մասն Ա., էջ 1* եւ Մասն Բ., էջ 40*), որովհետեւ «կարծեցեալ նախորդի մը գոյութիւնը նորագոյն գիւտերով, մանաւանդ Թագաւորներու ցանկերու երեւան գալով անհիմն կը դառնայ»: Այս առթիւ անցողակի յիշենք որ եւրոպ. լեզուներու ազդեցութեամբ հայերէնի մէջ ալ ընտելացած Ասուրնասիրպալի ուղիղ տառադարձութիւնը պիտի ըլլար Ասուրնածիր(ա)պալ:

[315] Հեղինակիս Բելքին հետ միասին կատարած գիտական արշաւին գիւտերէն մին. տ. Armenien, II, 1, էջ 115 յջ., 761 յջ.:

[316] կարդա՝ Խարխի. տ. վերը՝ § 6, ծնթ. 165:

[317] Eb. Schrader, Die Namen der Meere in den assyrischen Inschriften, Abhandl. der Berl. Akad. d. Wiss., 1878.

[318] *Ar-ni-e*, Սաղմ. Նիմ. կոթ. 86. Layard, 15, 31. 46, 18:

[319] ZA 14 (1899), էջ 112 = հայ. Թարգմ., էջ 71 յջ.:

[320] Arne = Arna in Urmi. տ. Hoffmann, Syrische Akten persischer Märtyrer, էջ 204:

[321] Ptol. V, 13, 7· VIII, 19, 22. հմմտ. նաեւ Thospites Lacus (Plin. VI, 7, 31), ἡ Θωπῖτις (Strabo XI, էջ 529. XVI, 1, 21, էջ 746), որ ընդհանրապէս Thospitis կը կարդացուի: Եթէ երբեմն կը թուի թէ Thospitisը Վանայ լճին չի յարմարէր, ինչպէս Պտղոմէոսի քով (V, 12, 8, էջ 945, 2—5, հրատ. C. Müller), այն ժամանակ շփոթուած է Thoëtisի՝ բոլորովին տարբեր անուան հետ, զոր Մարքուարտ Ծովք յուն. ձեւը կը համարի. հմմտ. ՀԱ 27 (1913), 525 յջք. = Արտատպ. 26 յջք. տ. եւ Streck, ZA 14 (1899), էջ 113 = հայ. Թրգմ., էջ 72 յջ.:

[322] Արաբ. Արջիշ (Բելաղ. 193, 194, 200 եւն), յուն. Ἄρζες (Konst. Porphyr., De adm. imp., 191—196). հմմտ. Hübschmann, ON, էջ 329 = հայ. Թրգմ. էջ 195:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԵՏ. ԳՐԱԴԱՐԱՆ ... ЗՍՍՌ-Арм ССР ... Ա. ՄՅԱՍՆԻԿՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ
1733-71
© National Library of Armenia

ἡ Ἀρσηνή[323], որ պարզաբանական օրէնքին համաձայն վանկերու յապաւումով եղած ողում մըն է բուն Arsesene («Արճէշի լիճ») ձեւին: Այս պարագային Արճէշ աւելի մեծ նշանակութիւն ունեցած ըլլալու է քան Ատնիս: Ուստի բնաւ յանդուգն չէ ենթադրել թէ Արճէշի մէջ ճիշդ Արամուի մայրաքաղաքն՝ Արզաշկու նշմարելու ենք: Հնչաբանական նմանութիւնն ակներեւ է, եթէ վարկեան մը մտածենք թէ «Ասորեստանցիները չափազանց ճշգրիտ ու խղճամիտ չենք կրնար համարել ընդհանրապէս, երբ ասոնք օտար տեղւոյ անուններ կը տառադարձեն»[324]: Ժ.Գ. դարուն Ուրարտացւոց բնակավայրը Հայկական Տաւրոսի քովն էր, ուստի պիտի եզրակացնենք թէ անոնք ժամանակի ընթացքին դէպի արեւելք տարածուած են նորանոր աշխարհակալութիւններով եւ կամ Ասորեստանցիներուն հարաւ-արեւմտեան կողմանէ կատարած անընդհատ յարձակումներէն խոյս տալու համար ետ քաշուած եւ այսպէս Վանայ լճին արեւմտեան ափէն հիւսիսային եզերքը հաստատուած են ծովն իբր անառիկ պարիսպ ունենալով թշնամւոյն առջեւ:

Հաւանաբար նոյն ռազմագիտական դիտումով Թ. դարուն վերջերը Մենուաս այսօրուան Վանայ[325] հողին վրայ շինեց նոր մայրաքաղաքը՝ Տուրուշպա, բնիկներու արձանագրութեանց համաձայն Տուսպա: Տիգլատպիլեսերի ձեռքով (747—728) Արզաշկու Խալդիս-քաղաքին կործանումէն ետքն ստիպուած էր Խալդիս աստուածը Ռուսասի ժամանակ վերջնականապէս իր նիստը հաստատել Տուրուշպա-Տոսպ: Թէ մայրաքաղաքին փոխադրութեան ժամանակ ապագայի համար զինուորական-պաշտպանողական տեսակէտներ ալ որոշ դեր խաղացած ըլլալու են, կը սորվեցնէ երկրին տեղագրութիւնն: Որովհետեւ, ինչպէս այս տեղուան շատ լաւ ծանօթ աշխարհախոյզը՝ Բելք կը գրէ[326], ասորեստանեան բանակ մը միայն հիւսիսէն՝ Սիփան-դաղի եւ Վանայ լճի երկայնութեամբ կրնար Վան հասնիլ, կամ նաեւ Ուրմիա լճին արեւելեան եզերքը քերելով, Սարգոնի զարկած ուղիով[327], հետեւաբար ոչ ուղղակի հարաւէն, ինչպէս յառաջագոյն կը կարծուէր[328]: Բայց որովհետեւ ուղղակի հիւսիսէն յարձակում մը կարելի էր գործել միայն Վանը պաշտպանող ամրոցներու ամբողջ շղթայ մը նուաճելէն ետքն, ուստի աւելի հաւանական է Բելքին հետ ընդունիլ թէ ասորեստանեան բանակն այս լեռներէն խոյս տալու համար ստիպուած էր ընդարձակ շրջան մ'ընել: Այս մեծ դժուարութեանց պատճառաւ է որ Ասորեստանցւոց թագաւորներէն միայն Տիգլատպիլեսեր Գ. յաջողեցաւ մինչեւ Տուրուշպա հասնիլ, յարձակումով քաղաքը գրաւել եւ իր արքունի պատկերը հոն կանգնել:

Մայրաքաղաքին փոխադրութեամբ ուրարտական պետութեան գոյութիւնը տակաւին ապահովուած չէր ըլլար: Արդէն Ը. դարէն ի վեր հնդեւրոպական ազգաց գաղթականութեան ուժեղ հոսանքի մը անդուսպ ալիքները մինչեւ Ուրարտու երկրին սահմանները կը հասնէին, որով վերջինս երկու սրի անխուսափելի վտանգը շուտով զգաց: Այս նոր ախոյեանը բնական է որ իր կարգին պիտի դիւրացնէր Ուրարտուի դարաւոր թշնամւոյն տիրապետութեան ծրագրին իրագործումն. եւ իրապէս երբ Ռուսաս՝ Ուրարտուի թագաւորը Կիմմերացիներուն դէմ քալեց ու պարտուեցաւ, Սարգոն ասոր բացակայութիւնն օգտագործեց Մուծածիրի Ուրզանա թագաւորին՝ Ռուսասի դաշնակցին հետ հաշիւը մաքրելու համար, որով Ռուսաս, ամէն օգնութենէ զրկուած, անձնասպան եղաւ: Այս տխուր դէպքով ալ Ուրարտացւոց պետութիւնը չկործանեցաւ, այլ պահեց տակաւին իր գոյութիւնը, բայց լոկ իբր թափարգել պետութիւն մը, որ ապա հնդեւրոպական Հայոց յարձակման չտոկալով կործանեցաւ, մանաւանդ Հաղիսի ճակատէն (585 Ն. Ք.) ետքը — Ռուսաս Գ. վերջին թագաւորին օրով:

[323] Ստրաբոն, ԺԱ., 14, 8, էջ 529. հմմտ. եւ Lacus Aretissa (Plin. h. n. 6, 127): Երկու տեղեկներուս ալ տուած նկարագրութիւնը, մանաւանդ այն յիշատակութիւնը թէ լճին մէջ միայն մէկ տեսակ ձուկ կայ, ստուգիւ կը պատշաճի Վանայ լճին. տ. Lehmann, WZKM 14 (1900), էջ 38, ծնթ. 1. Նոյնը՝ ՀԱ 1927, էջ 800 յջ. հմմտ. եւ Մարքուարտ, ՀԱ 1913, էջ 85, ծնթ. 2 = Արտատպ., էջ 6, ծնթ. 1:

[324] Streck, ZA 14 (1899), էջ 112 = հայ. թրգմ. էջ 71:

[325] Մինչ ընդհանուր կարծիքը Վան անուան մէջ Բիայնա՝ երկրին հին անունը կը նշմարէ (տ. Eb. Schrader, ZA III (1888), էջ 12 յջ., Նոյնը՝ Zur Geogr. des assyr. Reiches, 1890, էջ 330, ծնթ. 1. Streck, ZA 1899, էջ 121 = հայ. թրգմ. էջ 80), Մարքուարտ (Entstehung, էջ 27 յջ.) զայն հին պարսկերէնէն եւ այն այսօրուան Ջաղայի գաւառաբարբառէն յառաջ կը բերէ:

[326] ZA IX, էջ 350 յջ. հմմտ. եւ Lehmann, VBGA 1896, էջ 327. Նոյնը՝ Armenien, II, 1, էջ 283 յջ.:

[327] Thureau-Dangin, La huit. camp. de Sargon.

[328] Այսպէս տակաւին Streck, ZA 1899, էջ 114 = հայ. թրգմ. էջ 73:

Սակայն Հայերը չկրցան մէկ հարուածով Ուրարտացիները նուաճել եւ երկիրը գրաւել, այլ ստիպուեցան քայլ առ քայլ յառաջանալ: Ուրարտացիները դէպի հիւսիս ու հարաւ մղուեցան. որովհետեւ Հայերու կողմանէ Ուրարտու երկիրը գրաւուելէն ետքն Ուրարտացիներն իբր «Ալարոդեանք» դեռ երկար ժամանակ կը գտնենք Երասխի հովտին մէջ[329]: Ընդունելով թէ Ուրարտացիներն այս կողմերը բնակած են կը մեկնուի նաեւ այն երեւոյթն որ միեւնոյն աշխարհագրական անունները կը յիշատակուին թէ՛ հիւսիս՝ մանաւանդ Այրարատ նահանգին մէջ, թէ՛ հարաւ Վանայ լճին եզերքները, զ. օր. Արտխմէդ[330], Մարամատ = Մարմէտ[331], Մարաց մարդ[332], Երուանդաւան[333], Երուանդաշատ[334], Երուանդակերտ[335], Երուանդաքար[336]: Այսպէս նման անուններ կը գտնուին նաեւ Վասպուրական՝ Մարմետ[337], Արտամէտ կամ Արտամատ[338], Երուանդունիք գաւառը[339]: Հետաքրքրական է թէ ինչպէս Արտաւազդ Ազատ Մասիսի վրայ, նոյնպէս ալ Մհեր Վասպուրական նահանգը — Տոսպի կամ Ագռաւաքարի մէջ — շղթայակապ կալանաւորուած է. երկուքն ալ իրենց հայրերուն անէծքով[340]:

Հիմայ հարց կ'ելլէ թէ ի՛նչ ցեղի կը պատկանին Ուրարտացիներն եւ ինչ լեզուախմբի մէջ դասելու է խալդերէնը՝ հարց մը, որ անձուկ կերպով կապուած է բնիկ բեւեռագրերու[341] գոհացուցիչ առեղծման հետ, որ ապագային վերապահուած է: Լեման-Հաուպտ[342] կը կարծէ թէ Խալդ-Ուրարտացիները հարաւ-արեւմուտքէն եւ այն Լիւկիայէն գաղթած են եւ ասոր «որոշիչ պարագան» է անոր տեսութեան համաձայն «ժայռերու մէջ վիմափոր բնակարաններու շինութեան եւ ասոր հետ միասին քարակոփութեան արուեստը»: Այս տեսակէտէ նմանութիւն կը գտնէ ոչ միայն փոքրասիական եւ յունական ժողովուրդներուն, այլ նաեւ Ետրուսկացիներուն միջեւ: «Խալդիայէն մինչեւ Ետրուսկիա, Հիտիտներէն մինչեւ Նեղոսի երկիրը հասնող ժայռերու մէջ վիմափոր բնակարաններու շինութեան արուեստին հայրենիքն ու ելակէտն, այսպէս ըսելու համար այս շրջանակին միջնակէտը ճանչցանք կեդրոնական Փոքրասիան, որուն կլիմայի պայմաններն այս արուեստին զարգացման կը նպաստէին» (Անդ, էջ 676): Հոս կարելի է հետապնդել ըստ Լեման-Հաուպտի քարայրներու աստիճանական զարգացումն, որոնք չնչին աշխատանքով ամենանախնական կա-

[329] Herod. III, 94. VII, 79:

[330] Խորեն. Պատմ., Բ., 65, էջ 199:

[331] Անդ, Բ., 46, էջ 173 եւ Գ. Տէր-Մկրտչեան, Անանիա Շիրակացի, Վաղարշապատ, 1896, էջ 15:

[332] Անդ, Բ., 46, էջ 172:

[333] Անդ, էջ 172,

[334] Անդ, Բ., 39, էջ 165 եւն:

[335] Անդ, Բ., 42, էջ 167:

[336] Ասողիկ, Պատմ. Ա. (Պետերբուրգ 1885), էջ 47, 48:

[337] Մ. Միրախորեան, Նկարագրական ուղեւորութիւն ի հայաբնակ գաւառս արեւելեան Տաճկաստանի, Կ. Պոլիս 1885, Մասն Բ., էջ 278:

[338] Յովհ. Մամիկոնեան, Պատմ. Տարօնոյ, Ա., էջ 13. Թովմաս Արծրունի, Ա., գլ. Ը., էջ 54. Գ., գլ. Բ., էջ 130 եւ 131:

[339] Տես Hübschmann, ON, էջ 343 = հայ. թրգմ. էջ 218:

[340] Այս ընդհանուր կարծիքը՝ թէ Ուրարտու Արարատ նոյն է, չ'ընդունիր Կարստ (Grundsteine, էջ 148 յջ.), որուն համաձայն Արարատ-Այրարատ ուրիշ բան չէ, բայց եթէ «ձայնափոխութիւնը հնդկական Aryavartaի < *Airavrat կամ *Airarvat» եւ որ է «ստուգիւ տիեզերային, վերջէն միայն երկրայինի յարմարցուած գաղափար մը... եւ բոլորովին անջատելու է վան-ալարոդեան ազգային անունէն՝ Ուրարտուէն», որ իբր «Ethnikon» յառաջ եկած է *Ur-ḫardu < *Ur-ḫalduէն» եւն. տ. վերը ծնթ. 295:

[341] Ուրարտական պատմութեան ու լեզուին հայող գրականութիւնը հայերէն եւ օտար լեզուներով մինչեւ 1900ի սկիզբները մանրամասնօրէն ներկայացուած է Հ. Յ. Տաշեան, Ուսումն դասական հայերէն լեզուի, էջ 294—302 խօսելով (էջ 271—425) Ուրարտացւոց պատմութեան, արձանագրութեանց մեկնութեան եւ լեզուի մասին ընդարձակ կերպով, ուստի կը մնայ յիշել միայն նորագոյնները. C. F. Lehmann-Haupt (in Verbindung mit F. Bagel und F. Schachermeyr), Corpus Inscriptionum Chaldicarum. 2 Liefer. Berlin 1928—1935 (կը պարունակէ 110 արձանագրութիւններ երեք թագաւորներու՝ Սարդուրէն մինչեւ Մենուաս ամբողջ). Lehmann-Haupt, Epigraphisch-Archäologisches aus Georgien und Armenien, WZKM 45 (1938), էջ 161—168 (կը խօսի ի մէջ այլոց 2 իրեն անծանօթ, 3 բոլորովին անծանօթ արձանագրութեանց մասին). J. Meščaninov, Neue chaldische Inschriften, II. Die Inschrift Sardurs in Daškerpi. III. Die Inschrift des Argistis aus dem Dorf Lesk (Kaladjug), AfO VII (1931—1932), 160—164, 263—266. A. Alekperov, Krašenaja keramika Nachičevanskogo kraja i Vanskoje carstvo. Sovetskaja Archeologija 4, էջ 249—263: Հ. Յ. Տաշեան, Հաթեր եւ Ուրարտեանք (Ազգ. Մատ. ծէ), Մատենագիտական ուսումնասիրութիւն, Վիեննա 1934 (էջ 269—292): Աւելի պատմութեան կը հային՝ Lehmann-Haupt, Armenien einst und jetzt, Berlin, Հատ. Ա., 1910. Հատ. Բ., Մասն Ա., 1926, Մասն Բ., 1931. Just. Prašek, Geschichte, Հատ. Ա., էջ 54—80. Б. Б. Пиотровский, Урарту-древнейшее государство Закавказья. Ленинград, 1939. Ա. Խաչատրեան, Հայաստանի սեպ. շրջ. քննական պատմութիւն, Երեւան 1933:

[342] Armenien, II, 2, գլ. 29 (453—686), նաեւ Materialien zur älteren Geschichte Armeniens und Mesopotamiens, էջ 120 յջ. այս կարծիքն ունի նաեւ Ա. Խաչատրեան (Պատմութիւն, էջ 247 յջ.), որ Խալդ-Ուրարտուները Սուբարացի կը համարի, թէեւ ոչ զուտ: Որովհետեւ «Արի-Միտանիների շուրջ հազարամեայ իշխանութիւնը եւ Մուշքերին անտարակոյս իրենց զօրաւոր դրոշմը դրել են նրանց թէ՛ մարմնական տիպի եւ թէ՛ լեզուի վրայ. այսպէս իրենց ամբողջութեանը մէջ երեւան են գալիս իբր խառնուրդ ժողովուրդ: Խուրրի-Միտանիների ու Փռիւգ-Արմէնների միջեւ՝ Խալդ-Ուրարտուները միջնողակն են կազմում Հայաստանի ազգաբանութեան շղթայի» (Անդ, էջ 274):

© National Library of Armenia

րիքները գոհացնելու յարմարցուած են, մինչեւ ժայռերու մէջ շինուած վիմափոր բնակարաններու ամէնէն աւելի զարգացած տիպերը: «Խալդիներու պետութեան բուն կեդրոնը՝ Վանի եւ Վանայ լճին շրջակայքն այս տորրին տիպի նախնական աստիճանները գրեթէ բոլորովին կը պակսին — ապացոյց թէ հոն ժայռերու մէջ վիմափոր բնակարան շինելու արուեստն սկզբնական ու տեղական չէ, այլ Խալդիներն իրենց ներգաղթի ժամանակ միասին բերած են...: Խալդիայի արեւմտեան կողմն այս արուեստը բնիկ է. խալդի պետութեան շրջեզրներն՝ արեւմուտք եւ հիւսիս–արեւմուտք կը ներկայանան արուեստիս նախնական ու զարգացման աստիճաններն, որոնք միջնաշխարհին մէջ կը պակսին: Վանի ժայռերուն մէջ շինուած շքեղ վիմափոր բնակարաններն, ինչպէս տեսանք, կը մատնանշեն յայտնի աղերսներ արեւմտեան Փոքրասիոյ նման շինութիւններու հետ» (անդ, էջ 676):

Արուեստի տեսակէտէ համեմատութեան եզր մը կը կազմէ մետաղագործութիւնն ալ, որուն մէջ նշանաւոր են նաեւ Խալդիներն, որ ծանօթ է արդէն Պլինիոսէն[343] եւ այն ոչ պարզապէս իբր անագապղնձի եւ երկաթի վրայ աշխատող արուեստաւորներ, այլ նաեւ ոսկերիչ եւ արծաթագործ: Այս արուեստին կենդանի վկաներն են մինչեւ մեր օրերը հասած անօթներն ու միտալները[344]: Լեման–Հաուպտ այս եւ ետրուսկական արուեստին միջեւ հասարակաց գծերը մատնանշելէն ետքը (էջ 859—887) կ'եզրակացնէ. «Այս, ինչպէս միւս խալդ–ետրուսկական հասարակաց գծերը կարելի է միայն մեկնել ընդունելով որ անոնց արեւմտեան Փոքրասիոյ մէջ ունեցած երբեմնի բնակավայրերուն մէջ երկակողմանի դրացիական յարաբերութիւններ տիրած են, ինչպէս զայս Խալդիներու մասին ապացուցինք (վերը՝ գլ. 29, հմմտ. վարը՝ էջ 893 յջք.) եւ Ետրուսկացիներու մասին յատկապէս կը վկայէ Հերոդոտոս»[345]: Նաեւ Հրոզնի ետրուսկագէտներու համաժողովին առջեւ խօսած ճառին մէջ[346] կ'եզրակացնէ. «Ըստ այսմ, ինչպէս կ'երեւայ, ամէն բան զմեզ կը մղէ ընդունելու թէ Ետրուսկացիները Փոքրասիայէն Իտալիա եկած են»: Հոս գտնուած մետաղի հարստութիւնն Ետրուսկացիներուն համար խայծ մը կ'ըլլայ Միջին Իտալիա հաստատուելու: Ստոյգ է թէ հոս նախ պղինձն առաջին տեղը գրաւած է եւ յետոյ երկաթը[347]: Խնդրոյ հարց էր թէ երկաթն օգտագործելու սկիզբն ո՞ւր եղած է: Ժամանակ մը Ափրիկէ կը համարուէր, ինչպէս Felix v. Luschan[348], որ իւր կարծիքն այսպէս կը ձեւէ. «Ըստ իս ամենաչնչին տարակոյս իսկ չի վերցներ, թէ նախաքրիստոնէական Բ. Հազարամեակի կէսէն շատ յառաջ արդէն երկաթն Եգիպտոս ծանօթ էր...: Բնականաբար կրնայ զարմանալի եւ ոմանց զուցէ նաեւ դժպհի երեւնալ, որ մեր երկաթագործութեան արուեստն՝ ուստի «տեքնիկն», որ մեր ժամանակին այնպէս բնորոշ կնիք մը կը դրոշմէ, խափշիկ Ափրիկէցիներուն, այսինքն՝ «սեւամորթ վայրենիներուն» պարտական ենք. բայց չեմ տեսներ ուրիշ հնարաւորութիւն մը այս ճշմարտութեան դէմ մաքառելու»: Սակայն նորագոյն պեղումներով լոյս տեսած վաւերագրերը՝ մանաւանդ հիտիտականներն, այս տեսութիւնն անհիմն կը դարձնեն: Fr. Schachermeyrի համաձայն[349] արեւելեան Փոքրասիա եւ Հայաստան «երկաթի արդիւնաբերութեան տեսակէտէ գերակշիռ նշանակութիւն մ'ունին, այնպէս որ այս երկիրները նպաստաւոր պայմաններուն մէջ իրենց դրացիներուն հակառակ կրնան նոյն իսկ մենավաճառութեան դիրք մը գրաւել»: Այս մենավաճառի դիրքը կը գրաւեն իրապէս Հիտիտները ԺԴ. եւ ԺԳ. դարերուն, որոնց Հաթթուսիլ թագաւորը կը մերժէ Ռամսէս Բ. (1292—1225) փարաւոնին երկաթի ապսպրանքը քաղաքավարական ձեւով թէ հիմայ տրամադրելի երկաթ չունի, թէեւ տէր էր նա Կիզվադնայի հարուստ երկաթի բովերուն. վերջինս կը փնտռուի Պոնտոսի (Forrer, Bilabel, Schachermeyr, Lehmann-Haupt) կամ Կիլիկիոյ քովերը (Götze, Hrozný): Պոնտոս կը գտնուէր նաեւ դասականներու Խալիբէս՝ մետաղագործութեամբ նշանաւոր ժողովուրդն, որուն անունը Լեման–Հաուպտ հետեւողութեամբ Gutschmidի[350] վաճառականական գործածութեամբ յուն. խալիւպս (սեռ. խալիւբոս) = «պողպատ» բառէն յառաջ եկած կը համարի եւ այս ժողովուրդը կը նոյնացնէ Խալդիներուն հետ. արդէն Ստրաբոն[351] կը վկայէ թէ «այժմեան Խալդիները հին ժամանակէն ի վեր Խալիւբէս կ'անուանուէին»: Իսկ Այսլէր[352] կը փորձէ կաւկասեան լեզուի եւ ծագման հիման վրայ մեկնել շատ խնդրոյ նիւթ եղող եւ պղինձ կամ անագապղինձ ցուցնող յուն. բառն, որ է ḫalkos եւ ḫalkeus = «դարբին» (նաեւ ոսկերիչ եւ երկաթագործ): Ḫal-k(hu) կանոնաւոր կաւկասեան «յոգնակի» կամ ածանցական մըն է, կ'ըսէ Այսլէր, որ իբր այսպիսի կը տեսնուին՝ -ke վրաց., -khe չերք., -k-ua աբխազ., -ḫe միտան. (գ. օր. kaniš-ḫe = «Կանիսի երկիրը», ḫattu-ḫe = «հատտերէն») եւ -ḫi խալդերէնի մէջ, որ հիմայ լեւդ. արձանագրութիւններով ալ կ'ապացուցուի: Ḫal-kos = «պղինձ» եւ ասոր հետ Կրէչմէրի կողմանէ համեմատուած ḫal-ḫe, kal-ḫe = «մութ կարմիր» գոյն՝ կը նշանակէ նաեւ պարզապէս «Խալդիներէն» ստացուած: Անցողակի յիշուած ըլլայ, որ Այսլէր Կիկլոպներն ալ Խալդի կը համարի նկատելով վերջնոյս «երկինք» (ինչպէս ḫal չախուր. կուկ. լեզուի մը մէջ) նշանակութիւնը:

Այսպիսի տուեալներով Լեման–Հաուպտ խալդիներն ալ «կրետական» կամ «միկէնական» մշակութային խմբին մէջ կը դասաւորէ: Այս դրութեան մասին պայծառ տեսութիւն մը կը ստանանք ի մէջ այլոց Հրոզնիի վերջին մէկ գործքով[353], որուն համաձայն ամենահին նախապատմական ժամանակներէն սկսած մինչեւ նորանոր ժողովուրդներու ներխուժում մը տեղի կ'ունենար Միջագետք Փոքրասիայէն, Հայաստանէն, Կաւկասէն, Անդրկաւկասէն եւ աւելի անդին կեդրոնական Ասիայէն, որ «մարդկութեան օրորանն ըլլալ կը թուի» (էջ 49): Այս ժողովուրդներն անդրադարձեալ բարոյական ալիքներէ մղուած հիւսիսէն եւ հիւսիս–արեւելքէն դէպի հարաւ՝ դէպի Արաբիա եւ գլխաւորաբար Սուէզի նեղ Թումբի վրայէն դէպի Ափրիկէ կը յառաջանան: Նման ուրիշ՝ որոշ ժամանակամիջոցներուն շարժող ժողովուրդներու հոսանք մը կը դիմէ արեւմտեան ուղղութեամբ Փոքրասիոյ, Կիպրոսի եւ Հռոդոսի վրայէն եղէական աշխարհը՝ դէպի Կրետէ, Յունաստան եւ Միջերկրականի աւելի հեռաւոր մասերը (էջ 31 յջ.) եւ այսպէս Սումեր–Աքքադ, Եգիպտոս, Հատտի, Հնդկաստան, Չինաստան եւ Կրետէ կ'ըլլան հնագոյն Արեւելքի եւ հետեւաբար ամբողջ մարդկութեան մշակոյթի կեդրոնները: Ժողովուրդներու այս աշխարհագրական տեղափոխութիւնները պարզապէս բնակավայրերու փոփոխութիւն յառաջ չեն բերած, այլ ամէնէն աւելի սատարած են մարդկութեան մշակութային զարգացման եւ ասոր ծաւալման, որուն ամփոփ պատկերը կը գծէ Հրոզնի[354] հետեւեալ կերպով. «Նորաքարեակի ժամանակ Արեւելք ծագում կ'առնէ ամենահին, նախնական եւ միագոյն խեցեգործութիւնը: Կեդրոնական Ասիա՝ Կասպից ծովու, Պամիրի եւ Ալտայի միջեւ տարածուող աշխարհին՝ արեւմտեան մարդկութեան այս օրորանին մէջ կը սկսի թերեւս Նորաքարեակի վերջերն երեւան գալ երիզազարդ խեցեգործութիւնը: Այս աշխարհամասերը բնակավայր են վաչկատուններու եւ կէսվաչկատուններու, որոնք հետզհետէ քանի մ'անասուններ կ'ընտելացնեն եւ գետերու ձորերուն մէջ ու տափաստաններու եզերքներն ամէնէն նախնական երկրագործութեան կը ձեռնարկեն, որ ժամանակի ընթացքին կը զարգանայ: Ցետսանոյին շրջանին այս աշխարհամասերուն յարատեւ ցամաքումը կը ստիպէ այս ժողովուրդներն ամէն ուղղութեամբ այլուր գաղթելու: Ասով նաեւ զանազան ուղղութեամբ — դէպի արեւմուտք մինչեւ Միջին Եւրոպա, դէպի արեւելք մինչեւ Չինաստան — կը տարածուի իրենց մշակոյթն ալ եւ մանաւանդ երիզազարդ խեցեգործութիւնն, որ իր գագաթնակէտը կը հասնի Ելամ, Շօշ եւ հիւսիսային Միջագետք:

Կեդրոնական Ասիայէն Կասպից ծովու շուրջը, հիւսիսային Իրան, Հայաստան, Անդրկաւկաս եւ Կաւկաս կամ Կասպիոս խուժող ժողովուրդները կը ծանօթանան հոս մետաղներու եւ անոնց գործածութեան. կը սկսի Հնաքարեակի շրջանը: Այս մետաղագործային մեծ արհեստանոյին մէջ նախնա–

[343] Nat. hist., VII, 197, 198:
[344] Տես Lehmann-Haupt, Armenien, II, էջ 265, 480, 502, 542, 798 յջ.:
[345] Կը յիշէ իր Յուն. պատմութիւնն առ Gercke-Norden, III², էջ 102 յջ. տ. Armenien, II, 887:
[346] F. Hrozný, Etruskisch und die „hetitische“ Sprache, ZA 38 (1929), էջ 180:

[347] Տես G. Karo, Die Antike, I (1925), 217. հմմտ. Fr. v. Duhm, Italische Gräberkunde էջ 147, 190, 210:
[348] ZfE 39 (1907), 380:
[349] Materialien zur Geschichte der ägäischen Wanderung in Kleinasien (Abschnitt 5: „Herkunft und Verbreitung des Eisens“). Athenische Mitteilungen 41 (1916), լոյս տեսած 1928ին, էջ 409. տ. եւ Blinkenberg, Mémoires des Antiquités du Nord, 1925, 191 յջք. հմմտ. Lehmann-Haupt, Armenien, II, 890 յջ.:

[350] Kleine Schriften, III, 485 յջ., 487:
[351] XII, 3, 18, 19, C. 548, 549. տ. եւ Lehmann-Haupt, Armenien, II, 2, էջ 793 յջք.:
[352] Rob. Eisler, Die „Seevölker“-Namen in den altorientalischen Quellen, Caucasica, Fasc. V (1928), էջ 73—130 (յաջորդ պրակին մէջ հրատարակուելիք շարունակութիւնը լոյս չէ տեսած). տ. նաեւ Lehmann-Haupt, անդ, էջ 930 յջք.:
[353] F. Hrozný, Die älteste Geschichte Vorderasiens, Prag 1940:

[354] Անդ, էջ 153 յջք.:

© National Library of Armenia

կան մարդկութիւնը կ'անցնէ իր աշակերտութեան տարիները: Հոս կը գտնուին վայրեր, որոնք Կաշ կամ Կուշ կ'անուանուին եւ որոնց անունն այս ժողովուրդներն իրենց անդրագոյն գաղթականութեամբ ամէն կողմ տարած են: Ասոնք են՝ քամեան, սեմական եւ յատկապէս կասպեան ժողովուրդներն. Ելամացիները, Կաշեանները, Լուլլուբացիները, Գուտացիներըը, Սուբարացիները—Խուրրիներն, Ուրարտացիները, Հատերը: Այս միջոցին հիւսիսէն՝ Կիրգիզներու տափաստանէն, Ուրալի՝ սումերական Արալիի արեւելքէն Սումերացիները — գուցէ խառնուրդ մը հնդեւրոպական եւ ալտայեան տարրներու — Կասպից ծովու հարաւային ափերը կը խուժեն եւ մէկ կողմանէ Ատրպատականի, Անդրկաւկասի եւ Սինդջարի վրայէն եւ միւս կողմանէ ապա Անդրկաւկասի, հիւսիս. Ասորիքի եւ արեւ. Անատոլուի վրայէն Բաբելաստան կը մտնեն, ուր օժանդակութեամբ քիչ մ'աւելի ուշ՝ Ջէմդէտ–Նասր շրջանին (իրր 3200 Ն. Ք.) հոս գաղթող Սեմականներու, Կաշեաններու եւ Աքքադացիներուն՝ սումերական–աքքադեան փայլուն քաղքենի մշակոյթ մը կը ստեղծեն: Այս մշակոյթին նկարագրականն է շատ զարգացած գիւղական մշակոյթ, բարձրագոյն մետաղագործութիւն, պատկերաւոր գիր, որ ապա կատարելագործուելով բեւեռագրերու կ'անցնի եւ աշխարհահայեցողութիւն մը, որ տիեզերքս կլոր կ'ըմբռնէ յենլով աստղաբաշխութեան եւ աստղանշմարութեան վրայ: Այժմ վաւերագրերու հիման վրայ կարելի է ապացուցանել թէ սումերական–աքքադեան մշակոյթն ազդած է եգիպտական, հիտիտական, արեւ. Միջերկրականի մշակոյթներուն եւ ամենահին հնդկական մշակոյթին վրայ: Քիչ մը նուազ գգալի, սակայն եւ այնպէս որոշ են սումեր.–աքքադ. մշակոյթին ազդեցութիւնները նաեւ հեռաւոր Չինաստանի վրայ: Սումերական–բաբելական մշակոյթը փառս մըն է, որուն ճառագայթները առաւել կամ նուազ չափով լուսաւորած է ամբողջ հին քաղաքակիրթ աշխարհը: Գրեթէ նախաքրիստ. Գ. Հազարամեակէն սկսած կը տեսնենք նաեւ առաջին հնդեւրոպականներն իբր աշխատակից մարդկային ամենահին քաղաքակրթութեան: Հին Արեւելքի յաջորդ Հազարամեակները — բացի Յառաջակողման Ասիոյ (Հիտիտներու) եւ Եգիպտոսի ունեցած զօրաւոր ազդեցութենէն եւրոպական արուեստին վրայ — կ'ընծային պարզ այբուբենական գրի մը գիւտը փիւնիկեցի գործօն փոքր ժողովրդեան մը ձեռքով, որ իր ժայռոտ ծովեզերքին մէջ ամփոփուելու դատապարտուած Միջերկրականի մէջ հեռաւոր նաւագնացութիւններու կը ձեռնարկէ եւ իր այս վաճառականական ճանապարհորդութիւններով նաեւ Եւրոպային կը ծանօթացնէ իր այս փառաւոր գիւտը: Եւրոպայի մշակութային, գիտական եւ «տեքնիքական» յառաջդիմութիւնն ամէն բանէ աւելի լատինական պարզ գրին վրայ կը յենու: Ժայռոտ, անբերրի Քանանու մէջ ծագում կ'առնէ ի վերջոյ նաեւ ամէնէն հիանալի կրօնքը՝ քրիստոնէութիւնը, որ իր յաւիտենական վախճանով մարդկութեան հաստատուն բարոյական կարգ եւ ուղղութիւն կու տայ»:

Նկատելով հոս գծուած մարդկութեան մշակութային զարգացման փուլերն անկարելի չէ Ուրարտացիներուն «կրետական» մշակոյթին պատկանիլն ենթադրելով միշտ Լեման–Հաուպտէն յառաջ բերուած տուեալներուն ստուգութիւնն: Ասոնց հետ իբր անդրադոյն ապացոյց կը նկատէ նա Խալդիներու կրօնական ըմբռնումներն եւ այս տեսակէտէ նշանակալից կը համարի ոչ միայն արդասաբերութեան աստուածուհւոյ մը գոյութիւնն, որ «իբր Ռէա, Կիւբէլէ եւ Մա հին Հայրենի պաշտամունքին, մասնաւորապէս հին Փռիւգիայի՝ այսինքն Մոսքերու աշխարհին մէջ երեւան կու գայ», այլ առանձնապէս «աստուծոյ մը պաշտամունքը, զոր Խալդիները Տէխբաս կը կոչեն, մինչ սա իրենց ազգակից Միտաննացիներուն ու Հիտիտներուն քով Տէշուբ կ'անուանուի: Սա իբր փոթորկի եւ օդի աստուած տապարով կը ներկայացուի, որ էապէս նոյն է կարիական Լամբրայնդոս Արամազդին հետ, որուն նուիրուած էր Կնոսոսի լաբիւրինթոսը: Այս նուիրական փոքրասիական կրկնատապարին (յուն. labrys) պաշտամունքին հետ անձուկ կապուած է ցուլի՝ փոքրասիական օդի աստուծոյ նուիրական անասնոյն պաշտամունքն, որ շատ հին է Փոքրասիոյ մէջ. ուստի զարմանալի չէ որ ասոր գլխաւոր լեռը Տաւրոս անունը կը կրէ, որ սեմ.–հնդեւր. ցուլ բառէն կը յառաջանայ, ինչպէս սեմ. thawru, յուն. tauros, ալ. tur, հին բարձր գերմ. stior, նոր բարձր գերմ. Stier: Այս «ցուլ–լեռը» լեցուն էր տաճարներով՝ նուիրուած այս աստուծոյն եւ ասոր նուիրական անասնոյն: «Այս տեղէն հաւանաբար ցուլի պաշտամունքն ամէն ուղղութեամբ տարածուեցաւ՝ Եգիպտոս, Բաբելաստան, Հնդկաստան, եգէական աշխարհն

եւ աւելի անդին Եւրոպա եւ այն յաճախ նուիրական ցլախաղերու եւ ցլամարտերու ընկերակցութեամբ»[355]: Այս պատճառով Հիտխ–Վինքլէր արդէն 1897ին Խալդիները Հիտիտներու, Միտաննացիներու, Մոսքերու եւ Տիբարէնցիներու հետ իբր «Տէշուբ–ժողովուրդներ» մէկ միութեան բերած եւ Խալդիները արեւմտեան ծագում ունենալն ընդունած է[356]:

Այս տեսութեան պաշտպան կ'ելլէ նաեւ Կրէչմէր. «Այն շահագրգռութիւնը, զոր ունինք խալդի խուզարկութեանց մասին, յայնմ կը կայանայ որ Խալդիները կը պատկանին փոքրասիական ժողովուրդներուն, որոնք նախայունական ժողովրդեան ազգակից էին»[357]: Ասոր իբր ապացոյց յառաջ կը բերէ խալդ. ptari = ptolis եւ Ardini = Ardettos, որոնց մասին արդէն գրած է յառաջագոյն[358]: Կ'անդրադառնայ թէ մշակութային կարեւոր բառը՝ յուն. polis, հին հնդկ. pūr, pura, puri, լիտ. pilis «դղեակ, բերդ» ունի յունարէնին մէջ երկրորդական ձեւ մը՝ հոմերական–քոյեան ptolis, որուն t չունի իր զուգակիցը միւս հնդեւրոպական լեզուներուն մէջ: Սակայն փոքրասիական լեզուներն ունին ptari = «քաղաք» բառ մը, որ ամէնէն աւելի պայծառ կերպով խալդերէնի մէջ երեւան կու գայ. Tušpa-patari, որ, ինչպէս Լեման–Հաուպտ նամակով մ'անոր կը հաղորդէ, կրնայ նաեւ -patari կարդացուիլ = Tušpa — Thospia, լիկ. Ptara — Patara, զոր Ստեփ. Բիւզանդացին patara «անօթ» բառով կը մեկնէ: Իսկ Արդինի՝ խալդի արեւու աստուածութեան անունն Ardettos ատտիկեան տեղւոյ անուան հետ յարաբերութեան մէջ կը դնէ, որ, ինչպէս ծանօթ է, Աթէնքի արեւելեան կողմը գտնուող բլուրի մ'անունն էր եւ կը մեկնէ իբր «արեւու լեռ»: Իսկ Արդէտոսի աղերսն արեւու աստուծոյ հետ կը հետեւցնէ այն պարագայէն՝ թէ հոս heliaia ատեանին անդամները՝ հելիաստք, իրենց երդումը կ'ընէին: Կրէչմէր կ'ենթադրէ թէ ասոնք հելիաստք կ'անուանուէին, որովհետեւ Հելիոսին՝ «Աթէնքի երդման աստուծոյն», pantoptesին = «ամենատես»ին «արեւու բլուրին» վրայ իրենց երդումը կ'ընէին: Արդէտոսը կրնայ այս նշանակութիւնն ստացած ըլլալ, որովհետեւ Աթէնքի արեւելակողմը կը գտնուէր: Բայց որովհետեւ արեւու հնդեւրոպական անուան (*sāvel) եւ նախահնդեւրոպական անուններն (*ausel, Titan) ուրիշ կերպով կը կոչուին, այս պատճառով ardi ոչ–հնդեւրոպական բառ մ'ըլլալու է: Յոյները Հելիոսի պաշտամունքը գէթ մասամբ նախայունական ժամանակէն ժառանգած ըլլալու են. անոնց քով Արամազդն՝ երկնային լուսոյ աստուածը նաեւ արեւու աստուածը կը փոխարինէր: Հնդեւրոպական լեզուներու այս մասնագէտն իր այս խուզարկութեան հիման վրայ հետեւեալ եզրակացութեան կը յանգի. «Ուրեմն ներկայացուցիչ հանդիպեցանք երեք ժողովուրդներու խաւ զանազանել. 1. ոչ–հնդեւրոպական խաւն, որ կրետական–միկենական մշակոյթի շրջանին կ'իյնայ եւ 2. նախահնդեւրոպական խաւն, որ Յունաստան 3. հնդեւրոպական խաւն, որ Յունաստան գաղթող Հելլէններով կը կազմուի» (անդ, էջ 319):

Այսպէս փոքրասիական լեզուներով կը մեկնէ Կրէչմէր[359] նաեւ ինչ ինչ խալդի թագաւորներու անուններ. օրինակի համար Ispuini (ասորեստ. ժամանակագրութեան մը մէջ Uspina) կը մերձեցնէ Euspoena տեղւոյ անուան, զոր կը յիշէ Itinerarium Antonini Մելիտինէէն Սեբաստիա տանող ճանապարհին վրայ եւ զոր Ramsay[360] Պտղոմէոսի Hispaին հետ Ispaին եւ Պեւտինգերեան Տախ. Hispaին հետ կը նոյնացնէ: Lut-ipris, որ է «կիներու տէր» կազմուած է միտան. ipri «տէր» եւ luti (հմմտ. խալդ. lu-tu) «կին», լիւկ. lada (?) բառերէն: Ռուշաս Ա.ի մէկ մականունը՝ Uëdipris, բաղկացած Uëd(i)-ipris, նոյն նշանակութիւնն ունի, վասն զի u-e-di-a-ni (Արգիշտիի Կոթողի բնագրին մէջ) տարբերակ մըն է Արգիշտիս Ա.ի տարեգրութեան lutu ձեւին: Մենուաս անունը կը կապէ Փոքրասիոյ պաշտուած Մեն լուսնոյ աստուծոյն

---

355 Hrozný, անդ, էջ 105:

356 H. Winckler, AOF I, էջ 459, 596: Հետաքրքրական է որ Սարգոնի արձանագրութեան մէջ (Thureau-Dangin, La huit. camp., տող 368) Ուրարտուի դաշնակից Մուծածիրի իբր աստուածները կը (Ուրդատուի դաշնակից) «Խալդիա (կարդա՝ Խալդիս), անոր (Ուրարտուի թագաւորին) աստուածն եւ Բագմաշտու (Մուծածիրի Թագաւորին) աստուածուհին». վերջինս հնդեւրոպական բառ է, անոր առաջին մասը բագ, հմմտ. ռուս. бог = աստուած, հայ. բագին, բագ–ատան եւն:

357 Glotta XVII (1929), էջ 195, դրախօսելով Lehmann-Haupt-ի Armenien einst und jetzt, Bd. II, 1. Hälfte եւ Corpus Inscriptionum Chaldicarum, 1. Lieferung.

358 P. Kretschmer, Die protoindogermanische Schicht, Glotta XIV (1925), էջ 300—319. տ. մասնաւորապէս էջ 311 եւ 318. հմմտ. նաեւ Lehmann-Haupt, Armenien, II, 2, էջ 928 յլ.: Գուցէ ուրարտ. Արդինի աստուծոյն անուան հետ կապ ունի նաեւ Արտոս լեռը (Վան–Տոսպի մէջ). տ. Հ. Ն. Սարգիսեան, Տեղագրութիւնք, էջ 254:

359 Glotta XVII (1929), 195 յլ.:

360 Geogr. of Asia Minor, 67, 71, 275:

հետ, որուն անուան վրայէն այնչափ յատուկ անուններ կազմուած են. իսկ -ուաս վերջաւորութիւնը կը տեսնուի արդէն Մարսուաս, Ուասուաս եւ այլն անուններուն մէջ: «Ասոր հակառակ խալդի թագաւորներու անուններէն քանի մը հատն աւելի հնդեւրոպական տպաւորութիւն կը ձգեն. Erimenas նուազ ՚փոքրասիական, կ՚երեւայ, բայց շատ լաւ յուն. Erimenes մ՚ըլլալ, որուն -էս վերջաւորութիւնն -ասի փոխուած է: Argistis իւնը. վերջաւորութիւն մը (-st) կը ցուցնէ, որ խալդերէնի մէջ չի տեսնուիր»: Ուստի հասկանալի է, երբ Այլէր[361] կը գրէ. «Իրապէս ով պիտի զարմանար եթէ Rusas «կարմիր», Erimenes «երկայնակաց», Argestes «ճառագայթող» յուն. յատուկ անուններու բառագրքին մէջ գտնէր»: Ասոնցմէ Լեման-Հաուպտ[362] կ՚եզրակացնէ թէ Ուրարտացիներուն քով տիրող՝ վերի խաւին պատկանող հնդեւրոպական տարր մ՚եղած է, նմանապէս ծագումով արեւմուտքէն, որ ասոնց Հայաստան գաղթելէն յառաջ արդէն հոն գոյութիւն ունեցած ըլլալու է:

Եթէ ընդունուի նոյն իսկ Ուրարտացիներուն արեւմտեան ծագում ունենալն, առով տակաւին լուծուած չըլլար սակայն անոնց լեզուի հարցը: Ն. Մառ եւ իր լեզուաբանական դպրոցը կը համարին նաեւ խալդերէնը յաբեթական[363] լեզուախմբին մէկ անդամը:

թէեւ Յաբեթաբանութիւնը միշտ հակառակութիւն կրած է եւ կը կրէ ոչ միայն հնդեւրոպագէտներէն, այլ նաեւ կովկասագէտներէն[364], բայց անկարելի չէ խալդերէնի ազգակցութիւնը կովկասեան լեզուներուն հետ. ինչպէս Հոմմէլ[365] այս մասին համառօտ խօսելէն ետքը կ՚եզրակացնէ. «Ըստ այսմ Խալդիներու լեզուն... ոչ միայն Միտաննի-գաւառաբարբառին մերձաւոր կերպով ազգակից էր, այլ նաեւ այսօրուան կովկասեան լեզուներուն եւ այն աւելի հիւսիսային քան հարաւային խմբին՝ վրացերէնի հետ». Նմանապէս Հրոզնի[366] խալդերէնը խուրրի եւ միտաննի լեզուներուն շարքին կովկասեան լեզուներուն ազգակից կը համարի եւ այսպէս ուրիշները[367]: Սակայն հարցը վերջնականապէս չէ լուծուած եւ դժուարին ալ է ցորչափ ուրարտական բեւեռագրերու ամբողջական հրատարակութիւնը լոյս չէ տեսած:

Ուրարտացիներն իբր անկախ ժողովուրդ պատմութեան բեմէն քաշուելէն ետքը բոլորովին չանհետացան. անոնք ոչ միայն իրենց ազդեցութեան կնիքը դրոշմեցին Հայաստանի վրայ[368], այլ ձգեցին նաեւ սերունդ-

[361] Caucasica, V (1928), էջ 92:
[362] Armenien, II, 2, էջ 902:
[363] Յաբեթական բացատրութիւնը Մառէն է հիմնուելով Ս. Գրքի ազգահամարին եւ վրակ. ու հայկ. թուեթեան առիթ տալ. վասն զի յառաջագոյն բացատրութեամբս հնդեւրոպ. ցեղերը կը բնորոշուէին, կրականէն սկսեալ մինչեւ Յառաջակողման Ասիոյ սահմանակից մասերէն ալ անդէն բնակող ժողովուրդներու խումբեր, որոնք հնդեւրոպ. եւ սեմ. ժողովուրդներու գաղթելէն յառաջ արդէն հոս հաստատուած եւ իրարու հետ առաւել կամ նուազ լեզուական եւ ցեղական միութիւն մը կազմած էին: Յաբեթաբանութեան առանցքը կը կազմեն կովկասի եւ Պիրենեան լեռնաշղթաները: Տեսութիւնս բոլորովին նոր գաղափար մը չէ. արդէն Fritz Hommel զասոնք ալարոդեան անուանած եւ հին փոքրասիական ցեղերու հետ յարաբերութեան մէջ դրած է: Կրէչմէր եւ Fick մատնանշած են վերջիններու ալերսը Յունաստանի նախահնդեւրոպական ժողովրդեան հետ. Pauli ընդարձակեց այս շրջանակն էտրուսկերէնի եւ պելասգերէնի միջեւ եղած մերձաւոր ազգակցութիւնը ցուցնելով: Արդէն Հոմմէլ գաղափար յայտնած էր թէ այսօրուան կովկասեան լեզուներն այս հին լեզուախմբերու մնացորդները կը ներկայացնեն. Heinr. Winkler, Bork եւ Hüsing ջանացին երեւան բերել վերջիններուս ազգակցութիւնն ելամերէնի եւ հին Արեւելքի սեպագիր լեզուներուն հետ. Վինքլէր նոյն փորձն ըրաւ բասկերէնի նկատմամբ, որ Պիրենեան թերակղզւոյն նախահնդեւրոպական լեզուներուն վերջին մնացորդն է: Արդ այն ժողովուրդները, զորոնք Հոմմէլ ալարոդեան, Բորք եւ Հիւզինգ կովկասեան կոչած են, Մառ յաբեթական կ՚անուանէ (տ. R. Bleichsteiner, Die Subaräer, էջ 1):
[364] Տես Տաշեան, Հաթեր եւ Ուրարտեանք, էջ 71—94:
[365] Fritz Hommel, Ethnologie und Geogr. d. A. O. (1926), էջ 38 յլ.:
[366] Hrozný, Die älteste Gesch. Vorderasiens, էջ 111 յլ.:
[367] Ուրարտացիներու եւ Վրացիներու եւ կովկասեան ինչ ինչ ցեղերու հետ ունեցած ազգակցութեան մտադիր եղած էր արդէն François Lenormant (Lettres assyrologiques, I, 22) եւ այս կարծիքին կը հետեւին. Gatteyrias (L'Arménie et les Arméniens, Paris 1882), Theodor Kluge, Studien zur vergleichenden Sprachwissenschaft der kaukasischen Sprachen, I. Die Sprache der urartäischen Inschriften und ihre Stellung im kaukasischen Sprachenkreis, MVAG 12 (1907), պրակ 5: Յաբեթաբանութեան ուղղութեամբ կը գրէ բնականաբար իբր այս դպրոցի ներկայացուցիչներէն մին՝ J. Meščaninov, Vydvigaemye jafetičeskim jazykoznaniem voprosy v oblasti izučenija vanskoj klinopisi. Jafet. sbornik IV (1926), էջ 72—122. J. Meščaninov, Drevnevanskie imena bogov i carej, Jaf. sbornik V (1927), p. 82—101. J. Meščaninov, Chaldovedenie. Trudy O-va Obsledovanija i Izučenija Azerbajdžana No. 10. Baku 1927. J. Meščaninov, Jazyk vanskoj klinopisi. Akademija nauk SSSR. Leningrad 1935. J. Meščaninov, Die neuen Ergebnisse der chaldischen Forschungen, AfO VI (1930—1931), 201—216: Joh. Friedrich, Zur urartäischen Nominalflexion, ZA 40 (1931), 264—288. Իբր առաջնորդ լեզուի՝ Joh. Friedrich, Einführung ins Urartäische. Grammatischer Abriß und ausgewählte Texte mit sprachlichen Erläuterungen. Leipzig 1933:
[368] Նկատենք միայն աշխարհագրական անուններն, որոնք Ուրարտացիներէն մեզի հասած են. տես W. Belck, Zur Geographie Armeniens. „Beiträge zur alten Geographie und Geschichte Vorderasiens", Heft I—II (1901), էջ 45—70. Գ. Ա. Խալաթեանց, O nekotorych geografičeskich nazvanijach drevnej Armenii v svjazi s dannymi vanskich nadpisej. Drevn. Vost. Մոսկուա 1901. J. Meščaninov, Geogr. nazvanija verchovev Araksa po chaldskim nadpisjam, IRAIMK IV, էջ 43—64:

ներ: Իբր այսպիսի կը կարծուին հայ նախարարութեանց մէջէն Մանաւազեանց եւ Ռշտունեաց տոհմերն, որոնց առաջինը Մենուասէն[369], եւ երկրորդը Ռուշասէն[370] սերած ըլլալ կը համարուի, թէեւ չկայ պատմութեան մէջ օրինակ մը, որ պետութեան կործանումէն ետքն արքունի տունն իբր նախարարութիւն տակաւին ապրած ըլլայ: Սակայն այս ենթադրութեան նպաստաւոր է Thureau-Danginի[371] մէկ կարծիքն, որուն համաձայն Ռուշաս է Երիմենասի որդին եւ ոչ Սարդուրիի, ... կորանի ... Գ.ի (Մենուասի սերունդէն), այլ կողքի Գ.ի ... անծանօթ Շարիդուրիսի մը. իր ճիւղի գծէն անծանօթ Շարիդուրիսի մը. իր ...

(thema). այս բանակաթեմի Արարացիներուն

[369] Տաշեան, Ուս. Դաս. Հայ., էջ 369:
[370] Sandalgian, Inscr. cun. urar., p. 413:
[371] La huit. camp. de Sargon, XVIII—XIX. տ. եւ Lehmann-Haupt, Armenien, II, 1, էջ 330 յլ. Հմմտ. եւ առոր գրախօսականը Հ. Պ. Տէր-Պօղոսեանէն, ՀԱ 1927, 350 յլ.:
[372] Armenien, II, 2, էջ 685. տ. նաեւ Nachträge, էջ 40* առ Հատ. Ա., էջ 532:
[373] Steph. Byzantinus, p. 680:
[374] Բիւր. Արշ. Դ., 3, 4. Ե., 5, 17 եւն. կիւր. Խր. Գ., 1, 34 եւն:
[375] XII, էջ 549 եւն:
[376] Փաւստոս, Դ., ծթ (էջ 179). Խոր. Պատմ. Բ., Գ, հգ (էջ 106, 215), Գ., խդ (էջ 313):
[377] Այս պատճառաւ Խալդիները (Chalder) պէտք չէ շփոթել Բաբելոնի Քաղդէացիներուն (Chaldäer) հետ. հմմտ. Lehmann, VBGA 27 (1895), 578 ff., Streck, ZA 14 (1899), 122 f. = հայ. թրգմ. էջ 81 յլ.:

ալ անծանօթ չէր[378]: Խալդիա իւր Արգիւրուպոլիս (Գիւմիւշխանէ) մայրաքաղաքով դեռ մինչեւ վերջերս իբր յունական եկեղեցւոյ թեմ գոյութիւն ունէր: Լեման-Հաուպտ[379] կը գտնէ Խալդիներու սերունդն այս տեղ եւ Տրապիզոնի կողմերը, ուր որոշ ժողովուրդ մը խալդ կ՚անուանուի եւ այն տարբեր գնչուներէն, թէեւ հասարակ գործածութեան մէջ յաճախ շփոթուած է: Նախիջեւան-Պայաղիտի հարաւակողմը գտնուող Չալդիրան-Քալդիրան, ինչպէս եւ Կարսի եւ ուրիշ տեղեր յիշուած Չալդըր կամ Չըլդըր անունն «իրաւամբ Խալդիներուն հետ աղերսի մէջ կը դրուի»[380]:

Թէ Ուրմիայի լճին քովերը գտնուող գիւղերուն Նեստորականներն ալ «մեծ մասով Խալդիներու սերունդ են» կ՚եզրակացնէ Հայաստանի այս խուզարկուն[381] այն պարագայէն, որ ասոնք իբր ճարտար երկաթագործներ կը փնտռուին: Այս կողմերուն բազմաթիւ ընտանիքներուն քով տիրող աւանդութեան մը համաձայն ասոնք իրենք գիտութեան ... կ՚անուանեն երկաթագործին, ... որդիներ (այսինքն՝ այն ... դամիրջիի) ... եւ կ՚ըսեն թէ իրենց ցեղին պատկանողներ ... նախնիներն իբրեւ երկաթագործ Ջիլոյէն կամ Բազէն եկած են: Խալդիներու աւելի ... թեան բոլորովին աստուածպետական կազմը կը գտնէ նա Նեստորականներուն քովն ալ, ինչպէս նաեւ նուաճուած պաշտպանեալ քաղաքացիներուն եղական կազմակերպութիւնը՝ ծանօթ «ռայեա» անունով, որուն նմանը Խալդիներուն քով կը տեսնէ. այսինքն նկատողութեան առնելով Սարդուրի Գ.ի մէկ պատկերաւոր ներկայացումը[382] կ՚ընդունի Խալդիներուն քով երկու բոլորովին տարբեր ցեղեր — բարձրահասակ եւ կարճահասակ — եւ թէ առաջինը հնդեւրոպական խալդիներն են իբրեւ տիրող դասակարգ մը, իսկ երկրորդն ասոնցմէ նուաճուած ժողովրդեան խաւ մը, որ միայն հարկատուութեան պարագային կը գինուէր եւ պատերազմի կը տարուէր: Ուստի կը միտի այսպիսի «հնաւանդ յարաբերութեանց իբրեւ մնացորդ եւ շարունակութիւն հասկնալ ու մեկնել» Նեստորականներուն քով տիրող այն տարօրինակ դրութիւնն, որ հին ցեղերու քրիստոնեայ տէրերուն նոյն դասա-

[378] Հմմտ. de Goeje, ZA 10 (1895), 100:
[379] Armenien, II, 2, 711 ff.
[380] Lehmann-Haupt, անդ, էջ 717:
[381] Armenien, I, 304 ff.
[382] Տես Armenien, II, 2, 680 ff., 902:

© National Library of Armenia

նանքէն հինգ քրիստոնեայ պաշտպանեալ քաղաքացիները հպատակ են: Այս պարագաները, ինչպէս եւ Նեստորականներուն նոյն իսկ դիմադիրին յատկանշերը հաւանօրէն կարծեցնել կու տան թէ «Նեստորականներուն մէջ հին խալդի ժողովրդեան դիւրաւոր տարր մը կը ներկայանայ» [383]:

Կորդուացիները հաւանաբար լեզուով ու բարքով Խալդիներու ազգակից ժողովուրդ էին: Կը յիշուին Գղաց (Ջերել–Ջուդիի քով), Ծաւդէից (Beth Zawdai, Zabdicena) եւ Սրզնարվիւն ժողովուրդներուն հետ իբր առանձին քրիստոնեայ ժողովուրդ մը Հայերուն, Վրացիներուն, Աղուաններուն եւ Լփնաց (Դաղիստան) հետ միասին [384]: Ցառաջագոյն ընդհանրապէս կորդուքի մէջ Քուրդ անուան ուրիչ ձեւ մը կը նշմարուէր, մինչեւ որ Martin Hartmann [385] այս հին կարծիքին դէմ յաջողութեամբ ոգորեցաւ եւ ցուցուց թէ Քուրդերը Կորդուացիներու (Karduḫoi, Gordyoi) հետ նոյն չեն, այլ Ցոյներէն [386] յիշուած Kyrtioi ցեղին հետ: Վերջինս աւելի կը յիշեցնէ Gutî, նաեւ Kutî եւ Gutium [387], Ասորեստանի հիւսիսային եւ հիւսիս–արեւմտեան կողմը [388] գտնուող վաչկատուներու բնակավայր երկրի մ'անունն՝ ուսոր նոյն ասոր բնակիչներուն հետ: Վինքլէր [389] այս վաչկատուն ժողովրդեան մասին այսպէս կ'արտայայտուի. «Ինչպէս Բաբելացւոյն եւ Ասորեստանցւոյն համար Խաոտին կամ Փոքր–ասիացին Թեթեւամտութեան ու վոխոխմտութեան մարմնացումն է, այսպէս ալ Կուտէացի ըսելով կ'իմացուի ըմբոստ, ապստամբասէր, ճիշդ այնպէս, ինչպէս այսօր նոյն կողմերը Քուրդ անունով կը հասկըցուի [390]»:

Լեման–Հաուպտ [391] հին Կորդուացիներու սերունդը կը վերագտնէ այսօրուան Վրացիներուն մէջ, որոնց բնիկ անունն, որ է Kartu, Kartul [392] (լին վրական եւ փոքրասիական ծանօթ վերջաւորութիւն մըն է), ունի ակնառու նմանութիւն Կորդուքի հետ. որովհետեւ Kardukh — նախաասիական քսենոփոնեան Karduḫ ձեւին — ուրիչ բան չէ, բայց եթէ Kardu եզակիին յոգնակին՝ հայերէնի վրայէն կերտուած: «Նոյն իսկ դիւրաւոր տարբերութիւնը նուազ ծանրակշիռ է քան որ կ'երեւայ. վասն զի վրացերէնն ը հնչումն առանձնայատկութիւններ ունի, որոնք զայն դ հնչումին կը մերձեցնեն»: Լեման–Հաուպտ կը դիմէ նաեւ վրացիներու աւանդութեան, «որ ցերեկը հարաւէն գաղթեցնել կու տայ» եւ ինչպէս կ'երեւայ, յարաբերաբար ուշ ժամանակ, եւ առանձնապէս մասնաւորի կ'ընէ «վիմաւոր բնակարաններուն», որոնցմով «լի էր երբեմն Կորդուաց աշխարհն, որոնք Վարձիէի չինուած քներուն հետ ամենամեծ նմանութիւնն ունին — անկանոն չարքեր վիմաւոր բնակարաններու իրարու վրայ բարձրացած բազմաթիւ յարկերով: Վիմաւոր բնակարաններուն այս նախնական ձեւը Խալդիներու բուն երկրին մէջ բոլորովին կը պակսի, մինչ բնականաբար արեւմուտք, Փոքր Հայքի մէջ, խալդի ազդութեան չրջանները զարձեալ երեւան կու գայ: Վրացիներու եւ Կորդուացիներու միջեւ եղած առնչութեան հարցն եթէ որոշակի ալ կարելի չէ հաստատել, դէթ աչքի առջեւ պէտք է որ մարդ ունենայ [393]»:

[383] Lehmann-Haupt, Armenien, I, էջ 306· ա. եւ Հաս. Բ., էջ 682:

[384] «Քան այսմ պատճառի հրովարտակ եհաս յաչխարհն Հայոց, ի Վրաց եւ յԱղուանից եւ ի Լփնայ, ի Ծաղկից եւ ի Կորդուաց, յԱղձնեաց եւ բազում այլ տեղեաց հեռաւորաց, որոց ոչ էին օրէնք երթալ զայն ճանապարհ յառաջ ժամանակաւ: Գունդ կազմէր ի Հայոց մեծաց զազատ եւ զազատորդի, եւ յարբունի առնէ զոտանիկ մարդիկ· բան նմին օրինակի ի Վրաց եւ յԱղուանից եւ յաշխարհն Լփնաց, եւ որ այլ եւս ի կողմանց կողմանց հարաւոյ, մերձ ի սահմանս Տաճկաստանի եւ ի Հոռոմոց աշխարհն եւ ի Կորդուաց եւ ի Գղացն եւ ի Ծօղկից եւ յԱրզնարդիւն, որք էին ամենեքեան հաւատացեալք ի մի կաթողիկէ առաքելական եկեղեցի», եղիչէ, Ա· (էջ 10), ա· եւ Բ· (էջ 39): Այս կտորի ինչ ինչ անուններու աշխարհագրական դիրքի մասին ա· Ստ· Կանպհանց, Աչխայա գաւառներ (Վաղարչ· 1914), էջ 9—46, ուր ի մէջ այլոց կ'ապացուցանէ թէ Աբգնարգիւն է Ագձնիքի Աբդն գաւառը կրկնանուն ձեւով, որ է հայ· Աբգն եւ ասոր· Աբգուն, ինչպէս Վանասպ (անդ, էջ 17 յԶք·):

[385] Bohtan (MVAG 1897), էջ 90 յԶք·: Այս կարծիքին կը հետեւի նաեւ Nöldeke (Kardu und Kurden: Festschrift f. Kiepert, էջ 78), իսք երբեմն կարծիքին հակառակ (Untersuchungen zur Kritik des AT, էջ 148): Տես նաեւ Meyer, GA I, էջ 902:

[386] Polyb. V, 52, 5; Liv. 37, 40, 9; 42, 58, 13; Bellius ա Սարաբ·, ժա, 13, 3· ԺԷ, 3, 1:

[387] matu Gu-ti-e ki (Rm. III, 103), ա· Streck, Assurbanipal III, էջ 784, որ միաժամանակ մտածելիք կ'ընէ թէասոնց ցեզապետները «թագաւոր» տիտղոսը կը կրեն, ինչպէս այսօրուան Քուրդերն իրենց գլուխը, ցեզապետը ու պետապետը «մելիք» (յատկապէս = թագաւոր) կ'անուանեն (անդ, Հաս· Ա·, էջ CCCLIX):

[388] Հմմտ. § 9, ծնթ. 252:

[389] H. Winckler, Die Völker Vorderasiens, AO, I, 1 (1903), էջ 27:

[390] Ընդգծումը մերմէ է:

[391] Armenien, I, էջ 104 յԶք·, II, 2, էջ 679:

[392] J. Karst (Alarodiens), p. 99 s.), *Kartuli Karduniaš, Qalduni, Chaldi, Kordukh, Carduchi* ձեւերուն հետ:

[393] Անդ, էջ 105: Karst (Alarodiens, էջ 66 յԶք·) Վրացիները փուլպական ժողովուրդ մը կը համարի, դէթ անուանս առած իբր ասուլպարանական մեհենութեան համաձայն:

§ 11· ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

Մինչեւ հիմայ ըսուածներէն կը հետեւի թէ Քուրդերու կորդուացիներու հետ չփոթութիւնը տասնամեակներ կորդուքասանութեան փոփոխման մէջ որոշ դեր խաղացած է, ինչպէս եւ Ուրարտացիներու–Ալառէկայ Արաքսի հովիտը մղումն իրենց հոն բոդհանդ Արաքսի հովիտը մղումն իրենց հոն ճգած Ուրարտա անունով Մասիս–աւանդութեան ծագման օժանդակած:

Առաջիկայ ուսումնասիրութեամբ կը յուսամ ամրողջ իրողութիւնն իր հարցերովը ներկայացուցած ըլլալ, այսինքն թէ Արարատ նաեւ Ծն· Ը, 4 տեղիքին մէջ բեւեռադիրերու Ուրարտուն է — անտարբեր թէ իբր լերան կամ երկրի անուն հասկնալու է, երկուքն ալ նոյն բանին կը յանգին — եւ այն թէ հայկական Տաւրոս–Մասիսը կը յարաբերէ, ուր զտանք Ուրարտացիներուն բնակավայրը ն· ք· ք·· զարուն համար: Այս լեռնաշղթան իբր տասնամեայ համարած են քանի մ'ասանդութիւններ, նոյն իսկ կորդուք–աւանդութիւնն եւ բարեբախտ ջրհեղեղի զրոյցն· որովհետեւ դասականներուն Gordyene բացատրութեամբ Տաւրոս–Մասիսն ալ կը հասկըցուէր եւ միայն յետագային է որ այս աշխարհագրական զաղափարին անձկանալով տարածուած է. պանալեռը դէպի հարաւ վոխադրուած է· դարանուքիւնները:

Այս եզրակացութիւնը կ'արդարացնէ զմեզ անտեղի համարելու տեղիքիս Մովսէսի հենդիկութեան մասին ունէ կասկած· աւելի անտեղի է բնականաբար զայն բնագրէն անջատել եւ կրասերագոյն ժամանակի՝ այսպէս կոչուած քահանայական բնագրին վերագրել: Առաջիկայ գլուխը կը վակեմ Աբրահամի պատմութեան խուզարկութեան համար (աշխարհիկ, ոչ–կաթողիկէ) վասակաւոր մը [394] խօսքով· «Վերջերս մասնագէտի մը [394] խօսքով· «Վերջերս մասնագէտի մը նաւորապէս կարծեցեալ լուսամիտ շրջանակներու մէջ սովորութիւն դարձած է, ամէն բան, ինչ որ հին կտակարանն իբր հնագոյն ժամանակի աւանդութիւններ կը յիշատակէ, արհամարհոտ ակնարկով իբր բանդագուշանք մերժել [395]: Անձնապէս ինծմէ բոլորովին հեռու է ոեւէ ջատագովական դրդում ծանրութիւն եւ կ'ըսեմ այն, ինչ որ կրնամ ըսել պարզապէս իբրեւ պատմագէտ մը, որ ճշմարտութիւնը կը փնտռէ եւ թոյլ կու տայ համարձակելու այս իրերու մասին դատաստան կազմել, որ սկզբնական աղբիւրներուն քննադատական եւ զուտ առարկայական քննութեան վրայ հաստատուած է: Արդ կը տեսնենք թէ հին կտակարանի աւանդութիւնը հին Արեւելքին շատ աւելի լաւ տեղեակ է քան որ ամանք մտքէ կրնային անցնել [395]»:

(Շարունակելի:) Հ. Վ. ԻՆԳԼԻԶԵԱՆ

ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԸՐԵԻՄՏԵԱՆ ՍԵՀՄԱՆԸ ՓՈՔՐ–ՀԱՅՔ ԵՒ ԿՈՂՈՓԵՆԷ (ՍԵՐԱՍՏԻԱ)

ԳՐԵՑ Հ. Ց. ՏԱՇԵԱՆ

(Շարունակութիւն:)

Մագնեսիայի քով (190ին Ն· Ք·) Անտիոքոսի Մեծի չարաչար պարտուելը Հռոմայեցիներէն՝ վճռական արդիւնք ունեցաւ փոքրասիական Ասիոյ մանր թագաւորութեանց բախտին վրայ: Նոյնը յոգուտ գործածած են նաեւ երկու հայ իշխանները Արտաչէս եւ Զարեհ, որոնք Անտիոքոսի Մեծի իբր «զօրավար»ներ կը կառավարէին երկու հայ աշխարհներ: Սորաբոն կ'ըսէ թէ «պատմութիւնները կը տրվենք» թէ այս ժամանակին Հայաստանն այնչափ մեծ չէր, բայց ընդարձակուեցաւ մանաւանդ աշխարհակալութեամբ Անտիոքոսի այն երկու նախկին կուսակալաց, որոնք իրենց սերոյ սկսանէն (190ի պարտութենէ ետքը՝ Հռոմայեցւոց կողմն ելլելով) թագ կապեցին, մին՝ Ծոփաց («Սոփենէ»), «Ակիսենէ» (ձոզբ· «Ամխենէ») եւ Ոռոմանդիս (ձոզբ· «Որմանդիս») եւ չրջակայ գաւառաց վրայ, եւ միւսը՝ Սրատչէաց աշխարհին վրայ: Բայց մխոան չանտուր աշխարհին վրայ: Բայց մխոան չանտուր ազգերէն հետզհետէ առին գաւառներ, ի մարաց՝ Կասպք («Կասպիանէ»), «Փաւնախիս» եւ «Բասորոպեդա»ն· Վրացիներէն՝ Պարխարայ սոորոան եզող երկիրն ու «Քորդինէ» (ուղղել· «Քարդաթինէ» = կաղարչք, կղարչք) եւ Գուդարքն՝ կուրի այն կողմը, Խաղիւբներէ եւ Մոսխոնացիներէ՝ Կարին («Կարենիտիս») եւ Գերջան («Քսերքսենէ» ուղղել՝ «Դերքսենէ»)՝ որոնք փոքր Հայոց սահմանակից են կամ նաեւ անոր մասը· Կատաւոնացիներէ՝ Եկեղեացը («Ակիլիսենէ») եւ Անտիպատրոսի

© National Library of Armenia